

VÉGH ATTILA

Az identitás komédiája

Euripidész: *Heléna*

A palinódia haszna

Az „ártatlan Helené” mítosza nem Euripidész újítása, hanem Alkman kortársáé, Sztészikhoroszé. Az i. e. 640-ben, Szicíliában született költő – aki állítólag magával Hésziodosszal is rokonságban állt – palinódiát költött Helenéről. Legmegrögzöttebb olvasóim talán emlékeznek rá, hogy lapunk egy korábbi számában miképpen próbáltuk elemezni Platón *katapharmakeuthentosz* kifejezését. (Én már nem emlékszem). A szókígyó a *Phaidroszban* található, éppen ott, ahol Sztészikhorosz neve fölmerül. Platón (Kövendi Dénes és Simon Attila fordításában) így ír a neves kardalköltőről:

Nekem tehát, barátom, tisztító szertartást kell végeznem. Ennek pedig van egy ősrégi módja azok számára, akik a mítoszmondás terén vétkeztek: Homérosz nem ismerte, de Sztészikhorosz igen. Helené megrágalmazása miatt megfosztván szeme világtól, nem maradt efelől tudatlanságban, mint Homérosz [aki ugye sosem nyerte vissza szeme világot], hanem – múzsai ember lévén – felismerte a baj okát, és tüstént így énekelt: nem igaz ez a mese, / nem is szálltál jó fedélzetű hajóra, / nem is érkeztél fellegvárába Trójának; és megalkotva az egész úgynevezett palinódiát, nyomban visszanyerte látását.

Platón itt arra a mítosz-sértésre utal, amelynek során Sztészikhorosz egy költeményében Helenét mint főbűnöst gyalázta a trójai katasztrófa okán. Meg is vakult bele. Engesztelő költeményében azután visszavonta „tanait” (a *palinódia* kifejezés szó szerint visszaforduló dalt, visszaéneklést jelent, az ének visszaszívását), mire

az istenvilág megbocsátott neki, és visszaadta látását. A bocsánatkérő költemény szerint Parisz sosem vitte magával Helenét Trójába, csak a nő árnyképét, élethű másolatát. Az igazi Helené Egyiptomba ment, Próteusz királyhoz, aki később Meneláosznak visszaadta őt. (Euripidész drámájában Próteusz már halott, amikor Meneláosz partot ér Egyiptomban.) A trójai háborút kiváltó szőke démon tehát csak egy ál-Helené volt, dublőr. Euripidész fölvette ennek a mesének a fonalát, holott célja egészen más volt, mint annak idején Sztészikhorsznak. Ő elődje apologetikus történetét is arra használja, hogy hagyományromboló módon kifejtse véleményét a görögök egy emblematisz alapemlékéről, a trójai háborúról, és ezzel szoros összefüggésben Menelaósról, valamint a hadviselés értelméről általában.

Alkman mozaikportréja Jordániából, Jerasból, az i. sz. 2–3. századból (forrás: wikimedia.org)

Helené egyiptomi története az ő előadásában arra a tanulságra fut ki, hogy a hódító háború nemhogy nem mindenek atyja (ahogy még Hérakleitosz vélte), hanem egyenesen förtelmes dolog. Euripidész korában botrányos lehetett az a nézet, miszerint a tíz év gyötrelmessel járó dicsőséges trójai háború, melynek során akhájok tömege veszett oda, teljesen értelmetlen volt. Márpedig ez a helyzet, hiszen az adott mítoszvariáció szerint Trójában Helené soha nem is járt, pusztán csalóka árnyképét szőktette meg Parisz.

Hogy az ókorban mit jelentett, ha valaki egy árnyképért küzd, azt mi is megítélhetjük, ha tekintetbe vesszük az arisztotelészi gnoszeológiát, amely világos képet ad erről. A *Metafizikában* az áll, hogy az ismeretek rendjének hierarchiájában a legfelső létezők az *ideák*, melyek megismerési módja a *noészisz*, a *gondolkodás*. Ezek után következnek a *sámok*, melyeknek törvényeit a *dianoia*, az *elgondolás* tárja föl. Alacsonyabb létsíkon állnak a *dolgok*, melyeket a *pisztisz*, azaz a *hit* ismeri meg. Végül (és utolsó sorban) az *árnyképek*, amelyekre az *eikaszia*, a pusztán *találgatás* irányul. Emlékezzünk a platóni barlanghasonlatra! Az ismeretelmélet rabszolgái leláncolva ülnek, háttal a tűznek, és csak azt az árnyjátékot látják, amit a lángok a barlang falára vetítenek. Ez a legsanyarúbb sors, amit egy filozófus képzelhet magának.

Mármost a trójai háború a görög identitásképzés fontos mozzanata. Ha kiderül, hogy a költészet mesterségét közvetlenül a Múzsáktól tanuló Homérosz által megénekelte dicső hadviselés csupán egy ködképért folyt egy évtizeden keresztül, az körülbelül akkora mítoszrombolás, mint ha teszem azt Kazinczyról kiderülne, hogy pedofil volt, és rendszeresen molesztálta a kis Kölcseyt.

A baj ráadásul az égre is kivetül. Mert ha Helené sohasem volt Trójában, ha csak az istenek tréfálták meg az embereket azok nagy identitásképző hevületében, akkor talán mindaz, amit gondolunk magunkról (no meg a létezés és tudás sík-

jairól), gyilkos tréfa csupán, akár a rock and roll. Maguk a lét urai pedig nyilván jót nevettek rajta, hogyan állították a világ legszebb nőjének léha szellemalakját a trójai csetepaté centrumába. És ha a legszebb nővel történik mindez, akkor ugyan mit ér az, amit magáról a szépségről gondolunk? Hiszen akkor az ókori szépségkirálynő előtt hasra eső csodálat is üres pályára fut. Euripidész, ha elég mélyen belegondolunk a dologba, a *Helenével* közel került ahhoz, hogy leromboljon mindent, amiben kora hitt.

Köd és vér

Euripidész lázadása darabról-darabra meglehetősen egyenetlennek mutatja magát: látványosan ingadozik szkepticizmus és hagyományhit között. Drámáinak megítélése követi ezt a hullámzást. „A lázadás és a démonikus szenvedélyek klasszikusa, akit már nem elégített ki a fényesnek mondott múlt és a fényesnek tartott jelen, de akinek még nem adatott meg a következetes – vagy forradalmi – lezámolás lehetősége. Az athéni polisz utolsó nagy drámaírója, aki még büszkén dicséri demokratikus hazája eszményeit, de kegyetlen szókimondással s tépelődve eleveníti meg a fogódzót nem lelő szenvedélyektől marcangolt, kifosztott ember világát is” – írja róla Falus Róbert. És éppen ez az, ami – legalábbis számomra – a nagy triász legérdekesebb tragikusává teszi őt. Hiszen az ő műveiből ugyanaz a feszültség árad, ami a mai élet egyik legfőbb problémája: mit lehet kezdeni a hagyománnyal? Mennyit fogadjunk el abból a szellemi adottságból, amibe beleszülettünk, és mennyiben legyünk lázadók? Euripidész kritikusa, Nietzsche a kereszténység legfőbb bűnének tartja, hogy a morál nevében kiszárította az életet, miközben Euripidészt éppen azért ítéli el, mert túlságosan nagy teret ad az életnek a színpadon. „Uden prosz ton Dionüszon” – kiáltja, és nem veszi észre, hogy a kollektív elragadtatottságnak, a társadalmi belekeveredettségeknek, amelyben az egyén vérmérséklete kiforrija magát, létezhet észrevehetetlenebb, hétköznapiabb, kifinomultabb módja is, mint ami elé Aiszkhülosz és Szophoklész tartott tükröt.

Ha már a tükörnél tartunk: az árnyképek, tükröződések és ködalakok a megismerést annak legalsóbb fokán, a találgatás szintjén tartják. Euripidész a hajótöröttként megjelenő Meneláossal ezt mondhatja ál-Helenéjéről (Kerényi Grácia fordításában):

*A többi peploszom, sok ékes köntösöm
a tenger martaléka lett. A nőt pedig,
ki mind e bajt rám zúditotta, egy sötét
barlangba rejtettem, hol életben maradt
barátaim jól őrzik: így jöhettek el.*

Ebből a tragikomikus mondatból sok minden kiderül. Egyrészt, hogy a hajótörött Meneláosz a ruhái elvesztését érzi a legfőbb veszteségnek. (Lentebb

erről még szót ejtünk.) Másrészt kiderül az is, hogy Meneláosz az árnyképet, a Helenének hitt nőt (akit ő még mindig az eredetinek hisz) ott hagyta, ahová az való: egy barlangban. Így, mintegy ösztönösen, helyesen cselekedett. A barlangötét a tapogatózás, a találgatás helye. Az ál-Helenét a férfi oda küldte s ő maga a barlangból kijött: ez a megszabadulás magasabb szinten azt jelenti, hogy a trójai hős végre kilépett a napvilágra Platón barlangjából, hogy elinduljon a megismerés, az igaz élet felé. A csatázás nem adta meg neki ezt az esélyt, mert – mondja Euripidész – a csata értelmetlen. Helené erre így helyesel:

*Mert isten gyűlöli az erőszakot, s amit
szerzünk, ne rablással szerezzük, arra int:
le kell a jólétről, ha bűnös, mondani.
Hiszen közös, minden halandóé az ég,
s a föld is: nincs jogunk a házunkat rabolt
javakkal, idegen holmikkal megtölteni.*

Odébb pedig a kar – mintegy aláhúzva Helené monológját:

*Esztelenek, kik az erényt háboruban
szerzitek! A bős dárdák hegye nem
szünteti meg, ki nem oltja
a halandók bajait.
Ha vitáinkban csak a vér
döntene, városainkat
a harc nem hagyná el sosem.
Így Priamosz földjén se marad csupa rom,
ha szóval döntik el vitás
dolgotat, ó, Helené.
Most Hádésznál lakoznak mind, alant,
falaikat pedig a láng, akár Zeusz tüze, szórta szét;
csak a kínokra tetézed a kint,
szaporítod a bűt, a jajteli bajt.*

A darab tehát lehetne akár az *anagnóriszisz* drámája is, az eleddig tévelygő, de igazi Helenéjét megtalálva az igaz megismerés útjára lépő ember története, ha Meneláosz lelki alkata – az euripidészi fénytörésben – okot adhatna efféle reménykedésre. Erről azonban szó sincs – de erről is majd később. Most tévelyegjünk még kissé az árnyalakok között.

Amikor a darab elején Helené elmeséli, hogyan kezdődött meg az értelmetlen háború, melyet az ő árnyképeinek ígézetében vívott a két sereg, a vele beszélgető Teukrosz fölemlíti Aiasz nevét. Ez sem véletlen. Aiasz „magánháborújának” értelmetlensége még nyilvánvalóbb, mint az Ílion falai alatt zajló (és talán komikus is),

hiszen ő féktelen örületében, mely a rajta esett méltánytalanság miatt öntötte el agyát, harcosok helyett jámbor háziállatokat mészárolt le.

Euripidésznek a maga korában botrányos háború-felfogásához kapcsolódik „modern” mítosz- és valláskezelési attitűdje, melynek első példáját itt már az első lapon megtaláljuk. Helené mondja:

*... a hír szerint Zeusz szállt anyámra egykoron,
Lédára, hattyú testi képét öltve, nászt
ily fondorlattal ült, sasúzte, üldözött
madár alakjában, ha nem koholt a hír.*

Itt már nem csak arról van szó, hogy Helené szkeptikus a mítoszokkal szemben, hanem egyenesen arról, hogy a saját születését elbeszélő mítoszban sem hisz. „Ei szaphész hutosz logosz” – mondja, ami azt jelenti, hogy a saját születését elbeszélő beszéd igaz, illetve hazug voltának 50–50 százalék esélyt ad. Ezt úgy hívjuk: találgatás. Ezzel a húzással Euripidész burkoltan azt adja tudtunkra, amivel nyilván Arisztotelész – ahogy mestere, Platón is – egyetértett: hogy a mítoszok igazságtartalma általában nem több, mint az árnyképeké.

Kitérő: Bakkhánsnők

Euripidész munkássága és annak megítélése hullámzó tenger képét mutatja. Hogy tovább hullámoztassuk, idézzük föl magunkban az euripidészi Dionüsiát! Az Athénból elköltözött, megkeseredett tragédiaköltő Makedóniában írta meg egyik utolsó tragédiáját, a *Bakkhánsnőket*. Mint köztudott, Euripidész *A tragédia születése* Nietzschejének kritikáját azzal vívta ki, hogy újításaival a tragédiát túlságosan elszakította a hagyományoktól, „a közönséget fölengedte a színpadra” (hiszen az ő darabjai a német bölcs szerint már emberi, nagyon is emberi problémákról szólnak). A kutatók véleménye megoszlik a darabot tekintve. A legtöbben úgy olvas-

sák, mint annak bizonyítékát, hogy a nagy tragédiaköltő, akit korábban nemigen lehetett konzervativizmussal vádolni, a *Bakkhánsnőket*ben visszatért a gyökerekhez, és olyan drámát írt, amely talán palinódiaként is, de Dionüszosz-dicsőimnuszoként mindenképp felfogható.

Mások épp ellenkezőleg értelmezik a dolgot. Az ő véleményük szerint Euripi-

A Pentheuszt széttépő bakkhánsnők athéni vörösalakos vázaképen i. e. 480-ból, Kimball Art Múzeum, Texas (forrás: pinterest.com)

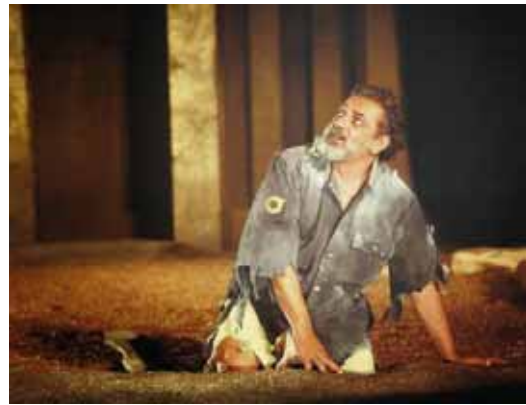
dész éppen hogy a vallási megszállottak elé tart görbe tükröt. „Dionysos mindjárt első szavaival azt hangsúlyozza, hogy ő mint megnyilatkozó istenség jelent meg, az egész darab tehát az ő isteni hatalmának megnyilvánulása, később pedig arról beszél, hogy tébolyodottakká tette a thébai nőket, mert nem tűrheti, hogy ne tiszteljék. Ez ugyanaz a magatartás, mint amit Aphrodité tanúsít a *Hippolytos*ban. Nincs tehát szó arról, hogy Euripidész felfogása az isteneket illetően megváltozott volna” – írja Ritoók Zsigmond egy összefoglalójában, majd úgy folytatja, hogy kitér „a század utolsó harmadának egyik megrázó” tapasztalatára, nevezetesen arra a tényre, hogy az élet kicsúszik az értelem befolyása alól, és irracionális, vad erők tépik szét.

Ruha teszi a királyt

A nagy széttépetésben, látszat és valóság dzsungelében ösvény vezet az identitás tisztására. Ezen az ösvényen haladunk. Eléggé kanyargós, szerteágazó, a jelzőfények sorra kihunynak. Legfőbb tájékozódási pontunk a trójai háború volt, amely a hősiesség pecsétjét ütötte mindarra, ami történt. Csakhogy most kiderült: annak a háborúnak semmi értelme nem volt. És most itt az idő, hogy az Egyiptomba keveredett Meneláoszról is kiderüljön, milyen szánalmas figura.

„A Helené az egyetlen mű, amelyben szánalmas és nevetséges (ti. Meneláosz), amelyben tökéletes antihősként, sőt már inkább a komédia világába illő szereplőként áll előttünk” – írja Darab Ágnes *A király ruhája* című tanulmányában, amelyből megtudhatjuk, hogy a ruhák darabbéli említése és használata hogyan rajzolja meg a történet ívét. A hajótöröttként elénk álló Meneláosz kizárólag a tengerbe veszett finom peploszait siratja – ez kimondottan komikus elem. Darab Ágnes Meneláosz alakját (az itt csak háttérsugárzásként jelenlévő Agamemnónnal szemben) végtelenül szánalmasnak látja:

Menelaosban nincs semmi, aminek meg kellene lennie ahhoz, hogy a hősmondából ismert Menelaos legyen. Semmi királyi vagy hērōsi. Ebből a dönteni és önállóan cselekedni egyaránt képtelen, csak siránkozó és csupán hírében bizakodó Menelaosból Helené formál királyt a szemünk előtt. Lépésről lépésre, érvektől érvekig araszolva halad előre, amíg felépti azt a Menelaost, akire szüksége van nemcsak most, a szabaduláshoz, hanem a hazatéréskor is. Munkájának szimbolikusan is az a betetőzése, amikor a peplost férjére helyezi. (...) Amikor király voltát jelző peploszait elveszíti, a világ számára megszűnik királynak lenni. Nem azért, mert a ruha teszi az embert, hanem azért, mert valójában sohasem volt királyi személyiség.

Euripidész: *Heléna*, Agrinio Színház, Kozan, 2103, r: Nikosz Szaridakisz, a főszerepekben: Pame Zouni és Antonisz Kafetzopoulosz (fotók: Dimitrisz Stravosz, forrás: patrasevents.gr)

Meneláosz és Heléna attikai vörösalakos vázaképen, Művészeti Múzeum Toledo, Ohio (forrás: wordpress.com)

Hogy a ruha, a megjelenés, a külső üres vázzá válik, azt tarthatnánk akár szemléletbeli fordulatnak is a görög gondolkodásban. Hiszen a megjelenésre ebben a kultúrában mindig a hogylét üti rá pecsétjét. Az *eidosz*, a külső forma valamiképpen az *ideával*, a belső formával egylényegű, azt őrzi és tudatja. Nem is lehet másképp, hiszen maga az idea is képi lényeg, őskép. Látás és megértés mély, ősi kapcsolatát őrzi a két szó közös töve, a *vid*. A 'v' hangzó, a digamma az idők folyamán lekopott, de a latin nyelvben ismét megjelenik a *video* (=lát, megért) igében. Csakhogy miközben a görögök tisztában voltak vele, hogy a jelenség a lényeg tükré, azt is tudták, hogy a látszat gyakran csal. Hogy *phüszisz* és *nomosz* ellentétpárok. Hogy akit természete, phüszisze alkalmatlanná tesz egy feladatra, azt a *nomosz*, a rang még nem teszi arra méltóvá. Euripidész ezt mutatja föl a *Helenében*: a ködképpért küzdött, valódi feleségét előbb föl sem ismerő, rangkórságban szenvedő, nem uralomra termett király tragikomikus alakját, aki végül feleségével (aki nélkül még kitervelni sem tudná a szökést, mert annyi esze sincs) hajóra szállván az evezősöket (akik evezőlapáttal harcolnak a kardok ellen) nevetséges csatában (amely csata alig komolyabb az Aiasz-féle mézszárlásnál) legyőzi, és elhajózik, hogy soha meg nem érdemelt trónját elfoglalja.

Attila Végh: Comedy of Identity

Euripides: *Helen*

Euripides' *Helen* is in fact a tragicomedy, says the author of the essay, since it supports the view, scandalous in its own time, that the glorious war of Troy, ten years of torment, during which masses of Achaeans were lost, was completely senseless. According to a variant of the myth, Helena had never even been to Troy, and Paris only made a deceptive shadow of hers run off with him. The author finds Euripides the most interesting dramatist of the great triad because "the same tension emanates from his works as is one of the major problems of today: what shall we do with tradition?" After all, this story also reveals what Aristotle confirms in the wake of Plato: myths do not generally hold more truth than do shadows. And if the drama is interpreted with Menelaus in the focus, it transpires that in him a king who does not even recognise his true wife first, who suffers from lordolatry and is unfit to rule will ultimately occupy the throne.